

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Wplątana w historię wieku XX : wilczyca rzymska w starych i nowych obrazach

Author: Agata A. Kluczek

Citation style: Kluczek Agata A. (2021). Wplątana w historię wieku XX : wilczyca rzymska w starych i nowych obrazach. W: M. Gruszczyk, J. Januszewska-Jurkiewicz, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek (red.), "Środkowa i wschodnia Europa w zwierciadle historii: wielkiej oraz codziennej : księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Sylwestrowi Fertaczowi" (S. 23-45). Bielsko-Biała : Cum Laude

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wplątana w historię wieku XX. Wilczyca rzymska w starych i nowych obrazach*

Przedstawienie Wilczycy rzymskiej (Lupa Romana), występującej wraz z dwojgiem ludzkich dzieci, Romulusem i Remusem, zyskało wielką popularność w czasach współczesnych¹. Prezentowano w ten sposób otoczonych opieką przez wilczycę bohaterów opowieści o legendarnych rzymskich początkach. Motyw ten podjęto w licznych rzeźbiarskich, malarskich, monumentalnych bądź miniaturowych dziełach sztuki, a niekiedy stał się on tematem pamiątek i różnych graficznych realizacji bynajmniej nie mających wysublimowanych walorów artystycznych (il. 1). Pozostaje on przecież jednym z bardziej rozpoznawalnych symboli starożytnego Rzymu. Jako taki ma również poważny wymiar ideologiczny.

Wilczyca rzymska należała, wraz z łukiem tryumfalnym, orłem (*aquila*), wiązką różg liktorskich (*fasces*), a także pojęciami *Senatus Populusque Romanus* (SPQR) oraz *dux*, do podstawowych wizualnych i pisemnych komunikatów o antycznych korzeniach Italii doby Mussoliniego². To był nurt, wynikający z fascynacji dawnym imperium rzymskim i mieszczący się w wizji jego odrodzenia, odwołujący się do topicznych motywów,

---

* Tekst niniejszy powstał jako część tematu „Rzymskie mity założycielskie w ikonografii monet i medalionów na przestrzeni wieków”, opracowywanego w ramach przyznanego mi stypendium Fundacji Lanckorońskich, której w tym miejscu dziękuję za możliwość prowadzenia badań w Rzymie. Za zgodę na nieodpłatne wykorzystanie fotografii monet dziękuję Classical Numismatic Group, Inc.

¹ Tę popularność wskazała ostatnio Cristina Mazzoni w swej książce, w której omawia obecność motywu Wilczycy rzymskiej w literaturze i sztuce na przestrzeni wieków, od epoki starożytnej po współczesną. Zob. C. Mazzoni, *She-Wolf: The Story of a Roman Icon*, Cambridge–New York 2010, s. 91 i nast.

² Z bardziej interesujących prac omawiających aspekty tej rozległej problematyki zob. np.: M.S. Stone, *A flexible Rome: Fascism and the cult of romanità*, [w:] *Roman Presences: Receptions of Rome in European Culture 1789–1945*, ed. C. Edwards, Cambridge 1999, s. 205–220; L. Schumacher, *Faszystowska recepcja propagandy augustowskiej*, przeł. L. Mrozewicz, Poznań 2003; J. Nelis, *From Ancient to Modern: The Myth of romanità during the Ventennio Fascista. The Written Imprint of Mussolini's Cult of the 'Third Rome'*, Bruxelles 2011; A. Vauchez, A. Giardina, *Il mito di Roma: Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2016; M. Mazza, *Augusto in camicia nera. Storiografia e ideologia nell'era fascista*, „Revista de historiografia” 2017, 27, s. 107–125; F. Marcello, *Building the image of power: images of romanità in the civic architecture of Fascist Italy*, [w:] *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. H. Roche, K. Demetriou, Leiden 2018, s. 325–369; P.L. Tucci, *Ephemeral Architecture and romanità in the fascist era: a royal-imperial tribune for Hitler and Mussolini in Rome*, „Papers of the British School at Rome” 2020, [s.] 1–4\$. Zob. też odnośnie do wystawy *Mostra Augustea della Romanità*, która ideowo łączyła wiek XX z antykiem: G.Q. Giglioli, *Mostra Augustea della Romanità. Catalogo*, Roma 1938; M. Rinaldi, *La Mostra Augustea della Romanità (1937–1938): architettura, scenografia e propaganda in alcuni progetti inediti di allestimento*, „Ricerche di Storia dell'Arte” 1997, 63, s. 91–108; M. Giuman, C. Parodo, *La Mostra Augustea della Romanità e il mito di Roma antica in epoca fascista*, Roma 2017.

rozpoznawalnych i popularnych, wspierany należącymi do naukowego nurtu badaniami archeologicznymi, koncentrującymi się między innymi na poszukiwaniach legendarnego Luperkalu, grotu, w której wilczyca znalazła schronienie³. Trafnie takie praktyki komentuje Ciro Parodo. Badacz, przypomniawszy fragment *Aeneis* Wergiliusza: „antiquam exquirite matrem” (Verg. *Aen.* 3.96, tłum. T. Kubiak: „Matki szukajcie pradawnej!”), uwypukla znaczenie tradycji rodzimej w ideologii propanstwowej⁴. Symbole tej tradycji zostały włączone w służbę bieżącej polityki. Można w tym kontekście przypomnieć, że w libijskim Benghazi wysokie kolumny przy via Vittoria podtrzymywały, jedna, lwa weneckiego, i, druga, właśnie grupę Wilczycy rzymskiej (por. il. 2), zatem transponującą symbolizowane tym obrazem imperialne idee. Monument przy tym był inspirowany formą Wilczycy kapitolinśkiej (Lupa Capitolina), zabytku będącego najświetniejszą odstoną motywu Lupa Romana, o czym niżej. Podobnie w Tripolisie jedna z kolumn przy Piazza Castello zwieńczona była figurą Wilczycy rzymskiej, podczas gdy kolumna siostrzana nosiła model karaweli, symbolu miasta⁵.

W samej Italii znajduje się kilka pomników wzorowanych na Wilczycy kapitolinśkiej, z tego część wystawionych w latach trzydziestych XX w. Wystarczy odesłać na przykład do miast: Reggio Emilia (1935), Pisa (1936) lub Piacenza (1938). Repliki Wilczycy kapitolinśkiej są ponadto rozsiane w wielu krajach: począwszy od Gwatemali (Guatemala) i Chile (Valparaiso) – przez Norwegię (Tønsberg) i Chiny (Changchun) – a skończywszy na Japonii (Chiyoda i Chōfu, Tokyo) i Nowej Zelandii (Hamilton).

Niekiedy losy pomników były zmienne, zależne od sytuacji politycznej i aury ideologicznej, i wręcz burzliwe. Tak można określić dwudziestowieczną przeszłość Wilczycy rzymskiej w Kiszyniowie. Pomnik stanął tu najpierw – tak jak podobne wilczyce w kilku innych miastach ówczesnej Rumunii – w latach dwudziestych XX w. Monument był tu zaledwie niespełna dwie dekady. To rzeźbiarskie dzieło bowiem w 1940 r. zostało zniszczone. Pół wieku później, w 1990 r. na granitowym cokole przed Narodowym Muzeum Historii Mołdawii wzniesiono nowy posąg, twór artystów rodzimych. Wzorowany był na rzeźbie Wilczycy, wystawionej w Bukareszcie w 1906 r., którą uhonorowano jubileusz Królestwa Ru-

³ Zob. np. G. Marchetti-Longhi, *Il Lupercale ad il suo significato politico*, „Capitolium” 1933, 9, s. 157–172; Tenze, *Il Lupercale nel suo significato religioso e topografico*, „Capitolium” 1933, 9, s. 365–379. Por. nowsze ustalenia i stan badań: F. Coarelli, *Lupercal*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, ed. E.M. Steinby, 3, Roma 1996, s. 198–199.

⁴ C. Parodo, *Roma antica e l’archeologia dei simboli nell’Italia fascista*, „Medea” 2016, 2.1, s. 1 (1–26); <http://dx.doi.org/10.13125/medea-2415>.

⁵ L. Micara, *Tripoli: A Mediterranean Medina*, Roma 2014, s. 87, 101. Por. M. Munzi, *La decolonizzazione del passato. Archeologia e politica in Libia dall’amministrazione alleata al regno di Idris*, Roma 2004, s. 77–112, zwł. 90–92.

munii i rządów Karola I, ale również odnoszono się do rocznicy (tysiąc osiemsetlecia) podboju Dacji przez cesarza Trajana. Pomnik w Kiszyniowie został opatrzony taką samą, być może dla niektórych prowokującą czy niepoprawną, sentencją, jak jego „poprzednik” z pierwszej połowy XX w.: „Da, de la Roma venim, din Dacia Traiană”, czerpaną z dorobku liryka i nowelisty Michała Eminescu (Mihai Eminescu, 1850–1889)⁶. Obrazem monumentu zostały opatrzone znaczki pocztowe (il. 3), co można uznać za jego popularyzację w propagandzie filatelistycznej. To jednak nie koniec perturbacji z obecnością Wilczycy rzymskiej w Kiszyniowie. W 2005 r. pomnik, który uległ zniszczeniom, i atmosferycznym i dokonany ludzką ręką, został oddany do konserwacji, z niej nie powrócił. Niemniej w 2009 r. stworzono nową kopię „Lupoarca, Romulus și Remus” i tę umocowano na cokole, gdzie stoi do dziś.

W tych różnych wymienionych, ale również pominiętych przedstawieniach Wilczyca rzymska stała się niekiedy wyrazem tożsamości plasowanej w łączności z antycznym światem, czasem zaś znakiem docenienia tradycji rzymskiej i świadectwem ideologicznego pomostu między epokami. W zasadzie każdy z kilkudziesięciu przypadków statuarycznego kopiowania w świecie współczesnym modelu, jakim jest Wilczyca rzymska, należy rozpatrywać indywidualnie, co się tyczy genezy monumentu i jego znaczenia w kontekście dziejów poszczególnych państw. Jest to bez wątpienia zadanie dla badaczy młodszych epok. W niniejszym artykule odnoszę się jedynie do pierwowzoru tych współczesnych pomników, a przede wszystkim zwracam uwagę na podkład starożytny ewentualnych teraźniejszych skojarzeń wywoływanych przez obraz Wilczycy rzymskiej.

Rzecz paradoksalna, że modelem dla tak licznych monumentów, czyli symbolem starożytnego Rzymu i jego imperium, jest Lupa Capitolina, dzieło, którego antyczna proveniencja bynajmniej nie jest oczywista w świetle obecnej wiedzy. Nie jest również pewne pochodzenie figury Wilczycy kapitolinińskiej. Bałamutną informację, bo nie wspartą źródłami lub szczegółami, podał w tej kwestii Flaminio Vacca (Vacchi, 1538–1605,

⁶ Zob. M. Eminescu, *Labirintul istoriei noastre*, [w:] Tenże, *Între Scylla și Charybda. Opera politică*, București-Chișinău, b.d.w., s. 382: „Da, de la Roma venim scumpi și iubii compatrioți – din Dacia Traiană!”. Podobne emocje może wzbudzać, w tym przypadku również estetycznej natury, pomnik wilczycy w Bukareszcie, który stworzył Vasile Gorduz. Przed gmachem Muzeul National de Istorie a României w 2011 r. stanął nagi Trajan, trzymający na rękach wilczycę, z której jak gdyby wyrasta *draco*, sztandar dacki, tworzący element przypominający po prostu „powiewający szal”. W 2017 r. wilczycy urwano ogon.

fl. 1594). W jego dziele znajduje się sugestia, że posąg wystawiony na Kapitolu odnaleziono na Forum w pobliżu łuku Septymiusza Sewera⁷.

W 1471 r. Wilczyca trafiła na Kapitol, najpierw przed wejście do gmachu Pałacu Konserwatorów⁸, a potem, w 1586 r. stanęła na piedestale w *stanza della lupa*, i w tym samym miejscu – Sala della Lupa – nadal jest eksponowana (Musei Capitolini, Palazzo dei Conservatori, inv. MC1181). Pozostaje centralnym obiektem tego pomieszczenia, co bez wątplenia dodaje jej splendoru, ale jest też efektem uznania wagi tego dzieła. Ta rzeźba z brązu od wieków trwa zbudowana z trzech figur. Wilczyca jest ukazana w nieco ponadnaturalnej wielkości zwierzęcia (75 cm wysokości, 114 cm długości), stoi jak gdyby w postawie obronnej na wyprostowanych łapach, o smukłym korpusie, z karkiem obrosłym puszystą sierścią, zwracając w lewo łeb, z postawionymi czujnie uszami. Zwraca uwagę wyszczerzony pysk zwierzęcia, z wielkimi ślepiami o niemal „ludzkiem”, przejmującym spojrzeniu. Pod kadłubem wadery dwaj malcy, jeden w przyśiadzie, drugi klęcząc, sięgają ku jej piersiom w poszukiwaniu pokarmu (il. 4). Figurki dziecięce są produktem wieku XV, zakłada się, że stworzył je renesansowy artysta Antonio Pollaiuolo (Pollaiuolo, 1429–1498)⁹.

Chronologia powstania figury wilczycy nie jest pewna, waha się w przedziale około półtora tysiąca lat (!). Na przykład Cécile Dulière i Otto Wilhelm Vacano sądzili, że wilczyca była wytworem artystów etruskich, może Vulki z Wejów lub jego uczniów, a powstała w V w. p.n.e.¹⁰ Faktycznie z Etrurii wczesny Rzym sprowadzał pewne obiekty sztuki, wśród nich dzieła rąk samego Vulki: posąg Jowisza stojący na Kapitolu i posąg

⁷ *Memorie di varie antichità trovate in diversi luoghi della città di Roma scritte da Flaminio Vacca nell'anno 1594*, 3, Roma 1741, s. 215: „Intesi dire, che l'Ercole di bronzo, che oggi si trova nella sala di Campidoglio, fu trovato nel Foro Romano appresso l'Arco di Settimio; e vi fu trovata anche la Lupa di bronzo che allatta Romolo e Remo, e sta nella Loggia de' Conservatori”.

⁸ Wspomnieli ją w swych kompendiach o antycznym Rzymie i jego pozostałościach Francesco Albertini (1469–1520) oraz Andreas Fulvio (1470–1527 ?). Zob.: *Francisci Albertini Opusculum de mirabilibus Nouae & ueteris urbis Romae*, Roma 1510, II, f. 57v: „[...] et prætera in ædibus Conservatorum [...] lupa ænea cum Remo & Romulo”; *Antiquaria Urbis per Andream Fulvium, Romae 1513*, I, f. 20: „Eminet ante fores, primoque in limine portæ / Ænea forma Lupæ, flexa, cervice gemellis / Sedula Martigenis infantibus ubera præbens”.

⁹ Por. A. Venturi, *Romole e Remo di Antonio Pollaiuolo*, „L'Arte” 1919, 22, s. 133–135; Tenze, *Romole e Remo aggiunti alla lupa capitolina di Antonio Pollaiuolo e notizie su soggiorno romano dello scultore*, „Capitolium” 1928, 3,10, s. 501–505. Więcej na temat zabytku: E. Petersen, *Lupa Capitolina*, „Klio” 1908, 8, s. 440–456; Tenze, *Lupa Capitolina*, „Klio” 1909, 9, s. 29–47; J. Carcopino, *La louve du Capitole*, Paris 1925.

¹⁰ C. Dulière, *Lupa Romana. Recherches d'iconographie et essai d'interprétation*, 1–2, Bruxelles–Rome 1979, s. 21–43, 53–57 i kat. nr 1: wilczyca powstała ok. 480–470 r. p.n.e.; O.W.v. Vacano, *Vulca, Rom und die Wölfin. Untersuchungen zur Kunst des frühen Rom*, [w:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, I.4, hrsg. H. Temporini, Berlin-New York 1973, s. 550–583 (523–583).

Herkulesa¹¹. Coraz śmielej jednak brzmiały głosy, wsparte badaniami materiału i techniki odlania figury wilczycy, że należy przesunąć chronologię jej powstania na epokę średniowiecza (X–XII w.) Hipotezę, wyswaną jeszcze w XIX w. na przykład przez Wilhelma Froehnera, ostatnio Anna Maria Carruba doprecyzowała i przedstawiła w monograficznym opracowaniu¹². Niemniej to przesunięcie datacji nie zyskało powszechnego uznania, są zwolennicy chronologii starszej¹³, zatem dyskusja w tej kwestii trwa. Konkludując te rozbieżności zdań, warto podkreślić, że nawet jeśli Lupa Capitolina ma znacznie młodszą historię niż chcieliby „tradycjoniści”, to z pewnością odtwarza pewien ikonograficzny – i to rodem ze starożytności – symbol Rzymu. To zaś dokumentuje siłę i zakorzenienie się także w mentalnej tradycji tego symbolu, który zdecydowanie się w średniowieczu odtworzył, a w renesansie uzupełnić figurkami dziecięcymi.

Faktem jest, że o stojącej w Rzymie jakiejś brązowej rzeźbie wilczycy (nie tej kapitołińskiej, jeśli uznamy jej datację późną) wspominali autorzy średniowieczni. Jej obecność *in palatio Lateranensis* odnotował kronikarz Benedykt (Benedictus Sancti Andreae de Soracte monachus, fl. saec. X). Według jego przekazu było na Lateranie miejsce, naznaczone obecnością posągu wilczycy (*locus ubi dicitur a Lupa*), w dodatku nazwaną znacząco „matką Rzymian”: *mater Romanorum*. W tym miejscu odbywano sądy papieskie¹⁴. Taką interesującą scenę, odnoszącą się do egzekucji Nicolli Valmontone oraz niejakich Capoccioli i Garofalo, przedstawia rycina z 1438 r. (il. 5)¹⁵. Szeroko opisał posąg wilczycy około 1200 r. również Mistrz Grzegorz (Magister Gregorius), po swym pobycie nad Tybrem charakteryzujący cudowności (*mirabilia*) Rzymu. Umieścił tam monument

¹¹ Plin. *Nat.* 35.45.157: „praeterea elaboratam hanc artem Italiae et maxime Etruriae; Vulcam Veis accitum, cui locaret Tarquinius Priscus Iovis effigiem in Capitolio dicendam; fictilem eum fuisse et ideo miniari solitum; fictiles in fastigio templi eius quadrigas, de quibus saepe diximus; ab hoc eodem factum Herculem, qui hodieque materiae nomen in urbe retinet.”

¹² A.M. Carruba, *La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*, Roma 2006. Por. A.R.- Alföldi, E. Formigli, J. Fried, *Die römische Wölfin. Ein antikes Monument stürzt von seinem Sockel / The Lupa Romana. An Antique Monument Falls From her Pedestal*, Stuttgart 2011. Por. też W. Froehner, *Les Médailles de l'Empire romain depuis le règne d'Auguste jusqu'à Priscus Attale*, Paris 1878, s. 288.

¹³ Na przykład C. Parisi Presicce, *Un' opera bronzea di stile severo, [w:] La Lupa Capitolina: nuove prospettive di studio. Incontro-dibattito in occasione della pubblicazione del volume di Anna Maria Carruba, La Lupa Capitolina: un bronzo medievale. Sapienza, Università di Roma, Roma 28 febbraio 2008, a cura di G. Bartoloni, Roma 2010, s. 175–198: ok. 490–470 r. p.n.e.*

¹⁴ *Benedicti Sancti Andreae monachi Chronicon*, 24.96 (MGH Script. 3, ed. G.H. Pertz, Hannoverae 1839, s. 712): „[Loduicus Pius] abebat autem in palatio Lateranensis iudices preordinati, per singulos dies, a locus ubi dicitur a Lupa, quod est mater Romanorum [...]”. Zob. też: *De imperatoria potestate in Urbe Roma libellus* (MGH Script. 3, s. 720–721): „Multotiens vero non ante apostolicum, sed in iudiciali loco ad Lateranis, ubi quidam locus dicitur Ad Lupam, quae mater vocabatur Romanorum, ibi iudicium legem finiebant”.

¹⁵ S. Infessura, *Diario della città di Roma*, ed. O. Tommasini, Roma 1890, s. 37–38 i pl. III; Ph. Lauer, *Le Palais de Latran. Étude historique et archéologique*, Paris 1911, s. 277–278.

w portyku przed rezydencją papieską na Lateranie, nieopodal rzeźby spiżowego barana stojącej przed pałacem. Figura wilczycy została uszkodzona poprzez połamanie łap zwierzęcia (*fractis pedibus*), z tego powodu została ona, jak wskazał autor, usunięta ze swojego miejsca (*a loco suo divulsa est*). W zakresie szczegółowej lokalizacji posągu Lupy Grzegorz pozostawił więc pewną niejasność. Natomiast odnotował kontekst mityczny związany z rzeźbą: sławna wilczyca miała wykarmić Romulusa i Remusa. Krytycyzm i znajomość twórczości antycznych autorów kazały Grzegorzowi zapisać dalej: „Lecz to w rzeczywistości bajka. Albowiem Lupa była to pewna żyjąca w dawnym Rzymie niezwykle piękna kobieta, która znalazłszy Remusa i Romulusa porzuconych w Tybrze, wykarmiła ich jako własne dzieci. Nazywają ją Lupą dlatego, że swoją pięknnością i wdziękami wzbudzała w mężczyznach miłość”. Opisał również rzeźbę. Wykonana ze spiżu (*imago aenea*), niegdyś pełniła funkcję fontanny: „woda na umycie rąk tryskała [...] z sutek wilczycy” (*aquam abluendis manibus emittebat*)¹⁶. Dodajmy, że i dzisiaj można w Rzymie znaleźć niejeden współczesny wodotrysk (*nasone*) dekorowany *protomé* wilczycy (il. 6).

Wskazane teksty średniowieczne poświadczają, że utrwalone były wówczas, a późniejsze epoki rzecz podtrzymywały, dwa aspekty obecności wilczycy rzymskiej w tradycji związanej z Miastem nad Tybrem i jego imperium. Uwagę przyciągała statua jako pewien symbol zrosły z Rzymem. Ta jednak była również materialnym znakiem prowadzącym ku rzymskiej przeszłości. W taki sposób ujął to wyraźnie Grzegorz. Inni, już w późniejszych epokach, posługiwali się opisami lub obrazami wilczycy karmiącej Romulusa i Remusa niekoniecznie zależnymi od jakiegokolwiek rzeźby, czasem mniej lub bardziej wiernie nawiązującymi do modelu Lupa Capitolina. Jej pierwszą drzeworytową reprodukcję dał w swej pracy Giovanni Bartolomeo Marliani (1488–1566), opisując przy tym zabytek kapitolński słowami „*æneum Lupæ est simulacrum, ex cuius uberibus pendent Romulus & Remus urbis conditores*”¹⁷.

¹⁶ Podaję w tłumaczeniu Krzysztofa Pawłowskiego. Zob. K. Pawłowski, *Mistrz Grzegorz i jego „Narrazio de mirabilibus urbis Rom[ae]e”*, „Meander” 1988, 43, s. 435–436 (411–436). Pełen opis zob. *Magistri Gregorii De mirabilibus urbis Romae* 32 (*Codice Topografico della Città di Roma*, a cura di R. Valentini, G. Zucchetti, 3, Roma 1946, s. 167): „In porticu etiam ante hiemale palatium domini papae est imago aenea illius lupae, quae dicitur Remum et Romulum aluisse. Set hoc quidem fabulosum est. Nam Lupa quaedam mulier eximia pulcritudinis antiquitus Romae fuit. Haec Remum et Romulum in Tiberi proiectos invenit, et pro suis aluit. Quae ideo Lupa dicta est, quoniam pulcritudine sua et illecebris suis homines in amorem suum rapiebat. Haec autem lupa aenea arieti aeneo insidiatur, qui ante palatium praefatum aquam abluendis manibus ore emittit. Lupa etiam quondam singulis mammis aquam abluendis manibus emittebat, set nunc fractis pedibus a loco suo divulsa est.”

¹⁷ *Urbis Romae topographia B. Marliani*, [Romae] 1544, s. 27.

Udział wilczycy w dziejach legendarnych bliźniąt pozostawał klasycznym skojarzeniem wykształconego humanisty, jak to wynika na przykład z fragmentu listu, który Francesco Petrarca (1304–1374) kierował do Giovanniego Colony (1295–1348): „Hic Evandri regia, hic Carmentis aedes, hic Caci spelunca, hic lupa nutrix et ruminalis ficus, veriori cognomine romularis, hic Remi transitus, hic ludi circenses et Sabinarum raptus, hic Caprae palus et Romulus evanescens, hic Nume cum Egeria colloquium [...]” (Petr. *Fam.* 6.2.5)¹⁸. Kiedy więc Petrarca opisywał ruiny Miasta nad Tybrem, wymienił wiele imion – w dodatku uszeregowanych wedle chronologii mitycznej – dawnych bohaterów, wydarzeń z ich udziałem i miejsc, przy tym wskazywał na ich bliskość (*hic*), wywołał wrażenie bezpośredniego oglądu konkretnych *loca*, i stworzył ożywiony swoją wyobraźnią plan antycznego Rzymu. Na planie tym składnikiem oczywistym jest *locus*, gdzie wilczyca karmiła Romulusa i Remusa; pewną wskazówką dla tej lokacji stała się figa ruminalska. Nieraz przez innych obraz wilczycy rzymskiej był potraktowany jako niezbędny dopełniacz mitycznej topografii antycznego Rzymu (il. 7).

Co się tyczy oryginalnych rzymskich pozostałości, to powstanie najstarszego zachowanego obrazu wilczycy karmiącej dzieci poprzedza świadectwa literackie¹⁹. Jeśli bowiem wyabstrahujemy z opowieści o początkach i założeniu Miasta nad Tybrem epizod, którego uczestnikami byli dziecięcy Romulus i Remus oraz ich zwierzęca karmicielka i opiekunka, to okazuje się, że echo pierwszych utrwalonych przekazów literackich przyniosło dzieło Dionizjusza z Halikarnasu, tworzącego w I w. p.n.e. W szerokim passusie *Rhōmaikē Arkhaiologia* (1.79.4–5) autor ten opisał losy synów królowny z Alby Longi, Iliei (takie imię nosi tu matka bliźniąt, występująca w innych tekstach jako Rhea Silvia)²⁰. Na rozkaz Amuliusza, który w Albie zagarnął władzę, dzieci zostały wrzucone w koszyku na wody Tybru, wyrzucone nieopodal Palatynu, zostały nakarmione przez wilczycę²¹. Tak odkrył ich jeden z pasterzy i wraz z towarzyszami uznali

¹⁸ F. Petrarca, *Familiarium rerum liber* (VI, 2, 5–14), [w:] *Codice topografico della città di Roma*, 4, a cura di R. Valentini e G. Zucchetti, Roma 1953, s. 6.

¹⁹ Zob. zestawiony przez Andrzeja Carandinię wykaz źródeł z komentarzami: *La leggenda di Roma, 1: Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città*, a cura di A. Carandini, Milano 2006, s. 41–51 i 283–297 (narodziny bliźniąt), s. 54–78 i 298–323 (Luperkal, *ficus Ruminalis*, wykarmienie przez wilczycę), s. 78–89 i 323–329 (uratowanie dzieci przez pasterzy), s. 88–97 i 329–339 (bliźnięta u Faustulusa i Akki Larentii).

²⁰ Ten sam autor przytoczył wersję, według której ojcem bliźniaków był Amulius, zob. Dion. Hal. 1.77.1. Odnośnie do rodziców Remusa i Romulusa inne źródła z komentarzem: *La leggenda di Roma*, s. 25–37 i 265–278.

²¹ Zob. Dion. Hal. *Ant. R.* 1.79.5: Ἐπεὶ δὲ ἐγγύς ἐγένοντο καὶ εἶδον ἕξω τοῦ γνησίου ρείθρου τὸν Τέβριν ὑπὸ χειμῶνων συνεχῶν ἐκτετραμμένον εἰς τὰ πεδία, καταβάντες ἀπὸ τοῦ Παλλαντίου τῆς κορυφῆς ἐπὶ τὸ προσεχέστατον ὕδωρ, (οὐ γὰρ ἔτι προσωτέρω χωρεῖν οἴοιτε ἦσαν) ἐνθα πρῶτον ἢ τοῦ ποταμοῦ πλήρη τῆς ὕπωρείας ἤπτετο, τίθενται τὴν σκάφην ἐπὶ τοῦ ὕδατος. Ἡ δὲ μέχρι μὲν τινας ἐνήχето, ἔπειτα τοῦ ρείθρου κατὰ μικρὸν ὑποχωροῦντος ἐκ τῶν περὶ ἕσχατα

za rzecz nadzwyczajną uratowanie chłopców przez wilczycę²². Dionizjusz z Halikarnasu powołał się na dawniejszych autorów: Fabiusza Piktora, Cyncjusza Alimentusa, Porcjusza Katona, Kalpurniusza Pizona Frugi oraz jeszcze innych anonimowych twórców. Żywoć najstarszego z nich sięga III w. p.n.e.

Równocześnie z tego stulecia (269–266 r. p.n.e.) pochodzą rzymsko-kampańskie didrachmy typu ROMANO(rum) przedstawiające wilczycę i ludzkie dzieci (il. 8)²³. Wilczyca została tu pokazana jako *lupa nutrix*. W ten sposób przez stuleci wielu autorów określało rolę wilczycy karmielki i opiekunki „założycieli”²⁴.

Musiał istnieć ideowo-treściowy i prawdopodobnie kompozycyjny związek tego najstarszego numizmatycznego przedstawienia Lupa Romana ze wzmiankowanym przez Liwiusza rzeźbiarskim pomnikiem założycieli, Romulusa i Remusa, karmionych przez wilczycę, który w 296 r. p.n.e. edylowie, bracia Cn. i Q. Ogulnii, wystawili w samym sercu dawnego Rzymu (Liv. 10.23.11: „ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus lupae posuerunt [...]”²⁵. Niewykluczone przy tym, że rzecz dotyczyła jeszcze starszego zabytku, który edylowie przenieśli ze starej, dziś nieznanej lokalizacji, i ustawili w nowym miejscu, pod figurą ruminalską. Wzmianka Liwiusza jest, według Timothy’ego P. Wisemana, świadectwem pojawienia się w ogóle pierwszego obrazu wilczycy karmiącej Remusa i Romulusa, związanego z legendą fundacyjną²⁶. Również Ciceron wspominał o pomniku takiejże treści, lokalizując go jednak na Kapitolu (*Div. 1.12.19*)²⁷. Monument uległ uszkodzeniu w 65 r. p.n.e. (*Cic. Cat. 3.8.19*; *Cic. Div. 2.21.47*) – w wyniku rażenia piorunem rzeźba spadła z bazy (*Cic. Div. 1.12.19*)²⁸. Z kolei Dionizjusz z Halikarnasu podał informację (*Ant. R. 1.79.7–8*) o starym, a wykonanym z brązu posągu wilczycy i dzieci stojącym w jego czasach (czyli w I w. p.n.e.) w Luperkalu, *nota bene* miejscu w tradycji zrównanym z opowieścią o losach Romulusa

---

λίθου προσπαίσει περιτραπέισα ἐκβάλλει τὰ βρέφη. 6: Τὰ μὲν δὴ κνυζούμενα κατὰ τοῦ τέλματος ἐκυλινδεῖτο, λύκαινα δὲ τις ἐπιφανεῖσα νεοτόκος σπαργῶσα τοὺς μαστοὺς ὑπὸ γάλακτος ἀνεδίδου τὰς θηλὰς τοῖς στόμασιν αὐτῶν καὶ τῇ γλώττῃ τὸν πηλόν, ᾧ κατάπλεοι ἦσαν, ἀπελίχμα.

²² Dion. Hal. *Ant. R.* 1.79.7: Ὡς δὲ κάκεινοι πλησίον ἐλθόντες ἔμαθον τὴν μὲν ὡσπερ τέκνα περιέπουσαν, τὰ δ’ ὡς μητρὸς ἐξεχόμενα, δαιμόνιον τι χρῆμα ὄραν ὑπολαβόντες ἐγγυτέρω προσήεσαν ἄθροοι δεδιττόμενοι βοῇ τὸ θηρίον.

²³ M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974 [dalej: *RRC*], nr 20.1.

²⁴ W odniesieniu do starożytności por. np. Flor. 1.1; Prop. 4.1.55–56; Mart. *Epigr.* 2.75; Lact. *Inst.* 1.20.3.

²⁵ Opis Liwiusza w kontekście trwania tradycji o założycielach Rzymu, por. A.A. Kluczek, *Conditores Urbis Romae, Liwiusz i rzymskie numizmaty*, „In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką” 2018, 12, s. 61–80.

²⁶ Por. T.P. Wiseman, *The Myths of Rome*, Exeter 2004, s. 79–80.

²⁷ W innym swym dziele Ciceron (*Cat. 3.8.19*) wspominał o tylko jednym z bliźniąt, Romulusie, znajdującym się obok wilczycy.

²⁸ Epizod z uszkodzeniem posągu wilczycy odnotowali też Obs. 61; Cass. Dio 37.9.1.

i Remusa. To właśnie do grotty miała schronić się wilczyca, zmykając przez pasterzami, którzy ją wcześniej dostrzegli (Dion. Hal. *Ant. R.* 1.79.6–8)²⁹. Kolejną informację o monumencie dedykowanym założycielom Rzymu przynosi inskrypcja, umieszczona na marmurowej bazie odnalezionej w końcu XIX w. nieopodal gmachu Kurii. Datowana na 20 kwietnia (CIL 06.33856b: „*dedicata die XI kal. Maias*”), prawdopodobnie w 308 r., o treści: „*Marti Invicto Patri / et aeternae urbis suae / conditoribus / [...]*” (CIL 06.33856a = ILS 8935), sugeruje, że na cokole niegdyś znajdowała się rzeźba złożona z sylwetek wilczycy i założycieli (*conditores*) Romulusa oraz Remusa³⁰ bądź ta grupa dopełniona figurą Marsa, boskiego ojca bliźnięt³¹.

Nie sposób rozstrzygnąć, czy materiał literacki, czerpany z dorobku Cyserona, Dionizjusza z Halikarnasu, Liwiusza, oraz materiał epigraficzny traktują o jednym i tym samym zabytku, czy o kilku (ilu?) monumentach. Faktem jest, że obraz wilczycy z dwojgiem dzieci demonstrowano w formie pomnika lub pomników w przestrzeni publicznej Miasta nad Tybrem. Co najmniej od IV/III w. p.n.e., o czym świadczy inicjatywa Ogulniuszów, motyw wilczycy karmicielki był ówczesnym znany, rozpoznawany i akceptowany jako jeden z symboli ich „początków”³². Faktem jest, że w ikonografii monet RRC 20.1 powstałych niedługo potem posłużono się obrazem złożonym z tych trzech figurek, bynajmniej nie podając imion tych bohaterów ani nie charakteryzując ich roli założycieli, *conditores urbis*. To musiały być dla emitentów kwestie oczywiste.

W okresie późniejszym ikonograficzny temat *Lupa Romana* był szeroko wykorzystywany, zarówno w dziełach sztuki oficjalnej, jak i prywatnej, w dekoracji domostw i nagrobków, a także w zdobieniu przedmiotów codziennego użytku³³. Niemniej, wśród tego bogactwa materiału źródłowego różnych kategorii szczególne miejsce zajmują numizmaty. Dają

²⁹ Antyczni autorzy wskazywali lokalizację grotty, utrwaloną w tradycji: *sub monte Palatino* (V. Max. 2.2.9), *sub rupe* (Verg. *Aen.* 8.342–344), opodal Germalusu (np. Var. *Ling.* 5.54; Plut. *Rom.* 3.6). Jej najpełniejszy opis przekazał Dionizjusz z Halikarnasu: Dion. Hal. *Ant. R.* 1.32.3–5, 79.4–9, 80.1. Grotę restaurował August: RG 19. Por. H. Lavagne, Operosa Antra. *Recherches sur la grotte à Rome de Sylla à Hadrien*, Rome 1988, s. 208–210.

³⁰ G. Boni, *Nuove scoperte della città e nel suburbio*. „Atti della R. Accademia dei Lincei” 1900 [1903], 8/2: Notizie degli Scavi, s. 303–305: Regione VIII.

³¹ C. Dulière, *Lupa Romana*, 1, s. 182–183. Por. J. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*. Oxford 2000, s. 60–61 (m.in. przypomnienie hipotezy, że na bazie dawniej stała Wilczyca kapitolinińska).

³² Por. T.J. Cornell, *La leggenda della nascita di Roma*, [w:] *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, ed. A. Carandini, R. Cappelli, Milano 2000, s. 45–50. Możliwe, że opowieść znana była od pierwszej połowy VI w. p.n.e., por. J.N. Bremmer, *Romulus and Foundation of Rome*, [w:] J.N. Bremmer, N.M. Horsfall, *Roman Myth and Mythography*, London 1987, s. 47–48 (25–48).

³³ Wykazy tych artefaktów w katalogowych zestawieniach sporządziły C. Dulière oraz Alexandra Dardenay. Zob.: C. Dulière, *Lupa Romana*, 2; A. Dardenay, *Images des Fondateurs. D'Enée à Romulus*, Bordeaux 2012, s. 77–132, katalog, s. 245–308.

one nie tylko najstarsze znane dzisiaj wyobrażenie Wilczycy rzymskiej, ale umożliwiają śledzenie jego trwałości przez wieki³⁴. Okazuje się też, że schemat ujęcia tematu Lupa Romana, zaprezentowany na didrachmach RRC 20.1, użytkowany był w niemal niezmienniej formie. Na wiele monet i medalionów rzymskich została wprowadzona figura wilczycy o masywnym korpusie, z wysokim kłębem, nastroszoną „grzywą”, z charakterystycznym skrętem łba i czujnie postawionymi uszami. Oczywiście były pewne modyfikacje, ale subtelne. Wyraźniej zauważalne są zmiany pozycji dzieci towarzyszących wilczycy. Od II w. w mennictwie alternatywą dla tej wilczycy zwracającej łeb ku dzieciom stała się wadera o wydłużonym tułowiu, z wyciągniętym czujnie do przodu również nad miarę wydłużonym pyskiem (il. 9)³⁵ (warto zauważyć, że taką aranżację wilczycy pokazują monumenty w Sienie, pochodzące z późniejszych epok)³⁶. Wyróżnienie numizmatów spośród innych zabytków ikonograficznych wydaje się wreszcie istotne dlatego, że obraz Lupa Romana mógł być na nich komentowany inskrypcjami, których treści potencjalnie mogły objaśniać sens motywu istotny dla samych starożytnych.

Romulus i Remus wspólnie pokazani w ikonografii numizmatycznej, ale również w opisanych pomnikach rzeźbiarskich, zostali zaprezentowani w swym najwcześniejszym dziecięctwie. Upłynie jeszcze osiemnaście lat, kiedy przywróciwszy władztwo nad Albą swemu dziadowi Numitorowi, sami zdecydują się na założenie własnego miasta, zawierzą swój los „ptasim znakom”, po czym jeden z nich – Romulus – wytyczy granice miasta na Palatynie, kładąc podwaliny pod Rzym. O tym obraz Lupa Romana w swej dosłowności jednak milczy.

W ikonografii monetarnej zostały incydentalnie wprowadzone elementy, które literalnie nawiązywały do opowieści o skazaniu dzieci na zatrutą i ich cudownym uratowaniu. Pokazano tódeczkę, w której wrzucano ich na wody Tybru (il. 10)³⁷, drzewo figowe, pod którym osiadła ona na mieliźnie (il. 11)³⁸, grotę, gdzie schronienie znalazła ich zwierzęca kar-

³⁴ Zob. A.A. Kluczek, *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zakłeta*, Katowice 2019, zvl. s. 86–112, 303–316.

³⁵ Zob. np. R. Abdy, P. Mittag, *The Roman Imperial Coinage*, 2.3: *From AD 117 to AD 138 – Hadrian*, London 2019 [dalej: RIC 2.3], nr 709–711.

³⁶ Monumenty te nawiązują do legendy o założycielach Sieny, którymi mieli być Aschius i Senius, synowie Remusa, zabitego przez Romulusa, którzy uciekli tu znad Tybru. Temat ikonograficzny był demonstrowany w kilku zabytkach sienneńskich, z nich najstynniejsza jest rzeźba autorstwa Giovanni di Turino (1385–1455), ale motyw w odniesieniu do Sieny był używany wcześniej (XIII w.?). Por. C.E. Beneš, *Urban Legend. Civic Identity and the Classical Past in Northern Italy, 1250–1350*, University Park, Pennsylvania 2012, s. 89–114.

³⁷ *The Roman Imperial Coinage*, 2.1: *From AD 69–96 Vespasian to Domitian*, by I.A. Carradice, T.V. Buttrey, London 2007 [dalej: RIC 2.1], Vesp. (Tit.), nr 953, (Dom.), nr 960–961.

³⁸ Na przykład: E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, 1, Paris 1885, s. 31, nr 47; RRC, nr 235.1 a–c; *The Roman Imperial Coinage*, 3: *Antoninus Pius to Commodus*, by H. Mattingly, E.A. Syden-

micielka (il. 12)³⁹, pasterza Faustulusa, który odnalazł malców⁴⁰, lub po prostu anonimowych pasterzy⁴¹. To wszystko jednak odnosiło się wprost do *primordia*, początków, lecz nie do *conditio Urbis*. Ten wątek wyrażano w mennictwie tylko metaforycznie.

Sporadycznie łączono motyw wilczyca rzymskiej z obrazem samej Romy. Uosabiano bowiem miasto Rzym, także boginię Dea Roma, figura Romy symbolizowała również państwo rzymskie. Ten obraz to często majestatycznie zasiadająca na „tronie”, niekiedy zbudowanym ze stosu tarcz, postać kobiety, w hełmie na głowie, z berłem lub włócznią w rękę, tarczą u boku⁴².

Tak właśnie sportretowana Roma na pewnych monetach zyskała szczególnie ikonograficzne dopowiedzenie: w polu obok jej siedzącej sylwetki symetrycznie unoszą się dwa ptaki, u jej stóp zaś wilczyca karmi dzieci⁴³. Nawiązano do zdarzeń tkwiących u prapoczątków Rzymu, symbolizowanego figurą Romy, i – *à rebours* – zdarzenia te, symbolizowane obrazem Lupa Romana, znalazły swą *continuatio* wiodącą w przyszłość. Można w tym wyobrażeniu odnaleźć nawiązanie do pierwszych *auspicia*⁴⁴, podczas których Romulusowi i Remusowi ukazały się znaki w po-

---

ham, London 1930 (repr. 1968) [dalej: RIC 3], Ant. P., nr 630; *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, eds. R.S. Poole et al., London 1873 i nast. [dalej: BMCG], Cilicia, Ninica, s. 118, nr 13; BMCG Pisidia, Antiochia, s. 183, nr 46, s. 186, nr 63–64, A. Krzyżanowska, *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Warszawa 1970, s. 168, xxxvii.67, s. 173, v.8, s. 175, i.1 itd.; H. von Aulock, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Tübingen 1976, nr 373, i wiele innych. Pod drzewem większa grupa, oprócz wilczyca i dzieci również Faustulus (brąz z Palestriny): *A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Republic in the British Museum*, by H.A. Grueber, London 1910, 1, s. 131, przyp. 3.

³⁹ Pomysł to stosunkowo późny w mennictwie, odnotowany od II w., np.: RIC 3, Ant. P., nr 42a, 94c–96, 603, 631–632, 634, 650, 1060; RIC 3, M. Aur., nr 1089, 1247–1248; F. Gnechchi, *I medaglioni romani*, Milano 1912 [dalej: MR], 2, s. 138–139, nr 9, s. 139, nr 10–11, pl. 132.9–10; BMCG Pisidia, Antiochia, s. 177, nr 8; BMCG Peloponnesus, Patrae, s. 27, nr 36–37; BMCG Mysia, Parium, s. 105, nr 102, s. 106, nr 107, s. 107, nr 115, s. 108, nr 118; BMCG Phrygia, Hierapolis, s. 237, nr 63–64; BMCG Galatia, Ancyra, s. 15, nr 41, s. 16, nr 44; BMCG Syria, Laodicea ad Mare, s. 259, nr 91, s. 261, nr 97–98; BMCG Syria, Damascus, s. 286, nr 25; BMCG Lydia, Thyatira, s. 316, nr 128–129. Por. C. Ferro, *Immagini della memoria: Romolo nei tipi monetali di età imperiale*, „Scienze dell'Antichità” 2010, 16, s. 223 (219–250).

⁴⁰ RRC, nr 235.1 a–c. Faustulus w ręce trzyma laskę pasterską (*pedum*), na jego tożsamość wskazuje napis (FOSTLVS SEX P(O)/M, ROMA).

⁴¹ *The Roman Imperial Coinage*, 8: *The Family of Constantine I, A.D. 337–364*, by J.P.C. Kent, London 1981, s. 282, nr 336, 337; MR 2, s. 138–139, nr 9, s. 139, nr 10–11, pl. 132.9–10.

⁴² Por. N. Géroutet, *De la réalité à l'image, de l'image à l'idée, de l'idée à l'image...La construction iconographique d'un stéréotype: le cas de Roma*, [w:] *Miroir des autres, reflet de soi (2)*, dir. H. Ménard, C. Courrier, Paris 2013, s. 11–33.

⁴³ RRC, nr 287.1; RIC 2.1, Vesp. (Tit.), nr 954; B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, Wien 2010, nr 805.

⁴⁴ L.S. Cesano, *La figura di Roma sulle monete romane*, [w:] *Atti del I Congresso Nazionale di Studi Romani*, Roma 1929, s. 56 (52–58).

staci nadlatujących ptaków⁴⁵, albo też do nastania Rzymu⁴⁶, do którego nawiązuje dominująca w wyobrażeniu figura Romy. Na innych monetach Roma podobnie siedzi, w hełmie na głowie, z berłem w ręku, jednak w tym przypadku jej siedzisko tworzą schematycznie zarysowane wzgórza rzymskie, pod nim zaś wilczyca karmi bliźnięta, naprzeciw Romy wpółleży Tiberinus Pater, pokazany jako mąż, z trzcinią w ręce, wieńcem na głowie⁴⁷.

Takich połączeń, wiążących *initia* Romulusa i Remusa z nastaniem i trwaniem Rzymu, miasta i państwa, nie było wiele w mennictwie rzymskim. Można jeszcze wskazać obecność motywu Lupa Romana jako detalu dekorującego czy to świątynię Romy⁴⁸, czy tarczę, na której zasiada Roma⁴⁹. To jednak zaledwie drobny akcent ikonograficzny, ale dający *iunctio* odległej przeszłości z rzeczywistością czasów emitentów konkretnych emisji.

Wobec schematyzmu ikonograficznego, powtarzalności motywu wilczycy rzymskiej i jego mimo wszystko swoistego zawężenia semantycznego, to dopiero napisy, którymi niekiedy objaśniano obraz Lupa Romana, mogły nadawać mu kolejne znaczenia. Niektóre hasła zwracały się ku rzymskim początkom (ORIGINI AVGVSTI⁵⁰, il. 13), dodatkowo dając im oprawę świąt jubileuszowych (SAEVLARES AVGG⁵¹). Niektóre napisy głosiły przymioty cesarzy rzymskich. Takim była na przykład „wieczność”, jaka była w nich wcielona, i którą poniekąd przekazywali imperium (AETERNITAS AVG⁵² (il. 14), AETERNITAS AVGVSTI N⁵³). Kolejne legendy monetarne sławiły zasługi władców wobec Rzymu (CONSERVATOR VRBIS SVAE⁵⁴) i Rzymian (RENOVATIO ROMANORVM⁵⁵), także skutkujące nastaniem epoki szczęśliwości i powodzenia (SAEVL FELICITAS AVGVSTI

⁴⁵ *Auspicia*: wykaz źródeł i komentarz zob. *La leggenda di Roma*, s. 166–183, 387–410. Rytuály towarzyszące zakładaniu Miasta: D. Briquel, *La leggenda di Romolo e il rituale di fondazione delle città*, [w:] *Roma, Romolo, Remo*, s. 39–44.

⁴⁶ Zob. Enn. *Ann.* 4.154–155Sk: „Septingenti sunt, paulo plus aut minus, anni / Augusto augurio postquam incluta condita Roma est”; por. Var. *Rust.* 3.1.2; Suet. *Aug.* 7.

⁴⁷ RIC 2.1, Vesp., nr 108.

⁴⁸ V. Drost, *Le monnayage de Maxence (306–312 après J.-C.)*, Zürich 2013, A35–39, R 89j, R92c.

⁴⁹ Na przykład: RIC 3, Ant. P., nr 780; MR 2, s. 70, nr 163, pl. 88.10; V. Drost, *Le monnayage de Maxence*, R37, R50. Por. C.C. Vermeule, *The Imperial Shield as a Mirror of Roman Art on Medallions and Coins*, [w:] Tenze, *Art and Archaeology of Antiquity*, 3, London 2003, s. 263–278.

⁵⁰ *The Roman Imperial Coinage*, 5.2: *Valerian to Florian*, by P.H. Webb, London 1933 (repr. 1968) [dalej: RIC 5.2], Pr., nr 701–703.

⁵¹ *The Roman Imperial Coinage*, 4.3: *Gordian III – Uranian Antoninus*, ed. by H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, London 1949 (repr. 1968), Phil.I, nr 15–16, 159.

⁵² *The Roman Imperial Coinage*, 5.1: *Valerian to Florian*, by P.H. Webb, London 1927 (repr. 1968) [dalej: RIC 5.1], Gall. SR, nr 349; RIC 5.1, Gall. SR, nr 628, 677; RIC 5.1, Aur., nr 326; RIC 5.2, Pr., nr 638–640.

⁵³ V. Drost, *Le monnayage de Maxence*, O17–22, O26, O27, O39–O42.

⁵⁴ Tamże, R37, R89j, R92c, A35–39.

⁵⁵ Różne formy abrewiacji. Zob. RIC 5.2, Caraus., nr 382, 534, 571–577a, 612, 615, 968, 974–975.

N⁵⁶, TEMPORVM FELICITAS AVGVSTI N⁵⁷). Wśród tematów inskrypcji monetarnych znalazła się także Roma (ROMA⁵⁸), obdarzona również epitetem „wieczna” (ROMAE AETERNAE⁵⁹), a na pewnym medalionie podjęto w treści napisu ideę pomysłności Miasta (SALVS VRBIS⁶⁰).

Wszystkie te wątki wyrażone w napisach, a ilustrowane samodzielnym motywem wilczycy rzymskiej albo nim w formie elementu szerszego wyobrażenia, sumarycznie ujmując, dotyczyły aspektów funkcjonowania i trwania imperium rzymskiego, z jego jądrem umiejscowionym w samym Rzymie. Istotne przy tym, że motyw wilczycy wraz z Romulusem i Remusem pozostawał komponentem takiego przekazu od III w. p.n.e. aż po wiek IV (por. il. 15). To doprawdy plastyczny twór, odpowiadający potrzebom Rzymian niezależnie od zmieniających się warunków i okoliczności polityczno-społecznych. Można zaryzykować twierdzenie, ale wyłącznie jako uwagę uogólniającą, że między innymi w obrazie „początków”, jakim była Lupa Romana, doszukiwano się i odnajdywano siłę oraz argumenty za usankcjonowaniem istnienia i trwania państwa rzymskiego. Motyw Wilczycy rzymskiej był tym, który mógł wyrażać to, co tkwiąc u zarania Rzymu, dawało poczucie jedności jego dziedzicom.

Elastyczność semantyczną i zarazem atrakcyjność ideologiczną motyw Lupa Romana zachował przez wieki. Może symbolizować rzymskie korzenie i jedność z Rzymem jego spadkobierców, a także wynikać z prób szukania tych więzów i wspólnoty. Te aspekty motywu Wilczycy rzymskiej pokazują jednoczącą siłę dziedzictwa rzymskiego imperium.

Il. 1. Współczesna reklama z udziałem wilczycy. Rzym. Fot. Agata A. Kluczek, [dalej: A.A.K.]

⁵⁶ V. Drost, *Le monnayage de Maxence*, O48, O49.

⁵⁷ Tamże, R68, R70, O9, O13, O15.

⁵⁸ Na przykład: E. Babelon, *Description historique*, s. 31, nr 47; RRC, nr 183.1–6, 235.1 a–c; *The Roman Imperial Coinage, 1: From 31 BC to AD 69*, by C.H.V. Sutherland, London 1984 [dalej: RIC 1], Ner., nr 356, 357, 363; RIC 1, Gal., nr 249; RIC 2.1, Vesp., nr 108, 193.

⁵⁹ Zob.: https://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/RIC_0628_var.txt

⁶⁰ MR 3, s. 61, nr 6, pl. 155.7.

Il. 2. Kolumny zdobione posągami Wilczycy rzymskiej i lwa weneckiego, Benghazi, 1941 r. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Benghazi,_Victory_st..jpg

Il. 3. Znaczek pocztowy prezentujący pomnik Wilczycy rzymskiej w Kiszyniowie. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Stamp_of_Moldova_121.gif

Il. 4. Wilczyca kapitolńska. Fot. A.A.K.

Il. 5. Obraz egzekucji w 1438 r. na Lateranie, w miejscu zwanym *ad Lupam*. Ph. Lauer, *Le Palais de Lateran. Étude historique et archéologique*, Paris 1911, s. 277.

Il. 6. Fragment rzymskiego wodotrysku.
Fot. A.A.K.

Il. 7. Widok Rzymu, w lewym dolnym rogu Wilczyca karmiąca Romulusa i Remusa. F. de Rossi, *Ritratti di Roma antica, nel quale sono figurati i principali Tempj, Theatri, Anfiteatri, Cerchi, Naumachie, Archi Trionfali, Curie, Basiliche, Colonne, Ordine di Trionfo, Dignità Militari, e Civili, Riti, Ceremonie, & altre cose notabili*, Roma 1645, s. 5.

Il. 8. Didrachma, 269–266 r. p.n.e.; aw. popiersie Herkulesa; rew. wilczyca i dzieci / ROMANO; RRC, nr 20.1; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il. 9. Aureus, Hadrian, Rzym, ok. 124–125; aw. HADRIANVS AVGVSTVS, głowa cesarza; rew. COS / III, wilczyca i dzieci; RIC 2.3, nr 709–710; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il. 10. Denar, Wespazjan (Domitian *caes.*), Rzym, 77–78; aw. CAESAR AVGVSTVS DOMITIANVS, głowa cesarza; rew. COS V, wilczyca, dzieci, łódka; RIC 2.1, nr 961; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il.11. Æ, Gallien (253–268), Iconium; aw. IMP C P L E GAL LIENVS, popiersie cesarza; rew. ICONIEN COL / SR, wilczyca i dzieci pod drzewem; H. von Aulock, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Tübingen 1976, nr 360; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il. 12. D, Antoninus Pius, Rzym, ok. 140; aw. ANTONINVS AVGVSTVS PIVS P P, głowa cesarza; rew. TR POT / COS III, wilczyca i dzieci w grocie; RIC 3, nr 95; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il. 13. Antoninian, Probus, Siscia, 276–282; aw. IMP C PROBVS P F AVG, popiersie cesarza; rew. ORIGINI AVG / XXIT, wilczyca i dzieci; RIC 5.2, nr 703; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il. 14. Antoninian, Probus, Siscia, 276–282; aw. IMP C M AVR PROBVS AVG, popiersie cesarza; rew. AETERNITAS AVG / XXIS, wilczyca i dzieci; RIC 5.2, nr 639; © Classical Numismatic Group, Inc.

Il. 15. Follis, Trewir, 332–333; aw. VRBS ROMA, popiersie Romy; rew. wilczyca i dzieci / TR•P; RIC 7, s. 217, nr 542; © Classical Numismatic Group, Inc.

Bibliografia

A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, eds. R.S. Poole et al., London 1873 i nast.

A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Republic in the British Museum, by H.A. Grueber, London 1910.

Abdy R., Mittag P., *The Roman Imperial Coinage*, 2.3: From AD 117 to AD 138 – Hadrian, London 2019.

Alföldi A.R.-, E. Formigli, J. Fried, *Die römische Wölfin. Ein antikes Monument stürzt von seinem Sockel / The Lupa Romana. An Antique Monument Falls From her Pedestal*, Stuttgart 2011.

L. Annaeus Florus, *Epitoma de Tito Livio* [cyt.: Flor.] – Florus, *Tableau de l'histoire du peuple romain de Romulus à Auguste*, texte ét., trad. par P. Jal, Paris 1967. Tłum. pol. Lucjusz Anneusz Florus, *Zarys dziejów rzymskich*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzył I. Lewandowski, Wrocław 2006.

- Antiquaria Urbis* per Andream Fulvium, Romae 1513.
- Aulock H. von, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Tübingen 1976.
- Babelon E., *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, Paris 1885–1886.
- Benedicti Sancti Andreae monachi Chronicon*, [w:] Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 3, ed. G.H. Pertz, Hannoverae 1839.
- Beneš C.E., *Urban Legend. Civic Identity and the Classical Past in Northern Italy, 1250–1350*, University Park, Pennsylvania 2012.
- Boni G., *Nuove scoperte della città e nel suburbio*, „Atti della R. Accademia dei Lincei” 1900 [1903], 8/2: Notizie degli Scavi.
- Bremmer J.N., *Romulus and Foundation of Rome*, [w:] J.N. Bremmer, N.M. Horsfall, *Roman Myth and Mythography*, London 1987.
- Briquel D., *La leggenda di Romolo e il rituale di fondazione delle città*, [w:] *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, ed. A. Carandini, R. Cappelli, Milano 2000.
- L. Caecilius Lactantius, *divinae Institutiones* [cyt.: Lact. Inst.] – Lactance, *Institutions divines*, introduction, texte critique, traduction, notes et index par P. Monat. Paris 1986–1987. Tłum. pol. Laktancjusz, *Streszczenie boskich instytucyj*, [w:] Laktancjusz, *Pisma wybrane*, tłum., wstęp, komentarz J. Czuj, Poznań 1933.
- Carcopino J., *La louve du Capitole*, Paris 1925.
- Carruba A.M., *La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*, Roma 2006.
- Cassius Dio, *Historia Romana (Rhomaikē historia)* [cyt.: Cass. Dio] – Dion Cassius, *Histoire Romaine*, Livres 36 et 37, trad. par M. Coudry, Paris 2018. Tłum. pol. Kasjusz Dion Kokcejan, *Historia rzymska*, tłum. W. Małyda, Wrocław 1967.
- Cesano L.S., *La figura di Roma sulle monete romane*, [w:] *Atti del I Congresso Nazionale di Studi Romani*, Roma 1929.
- Coarelli F., *Lupercal*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, ed. E.M. Steinby, 3, Roma 1996.
- Cornell T.J., *La leggenda della nascita di Roma*, [w:] *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, ed. A. Carandini, R. Cappelli, Milano 2000.
- Corpus Inscriptionum Latinarum*, ed. Th. Mommsen et al., Berolini 1863 i nast. [cyt.: CIL].
- Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.
- Curran J., *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*. Oxford 2000.
- Dardenay A., *Images des Fondateurs. D’Enée à Romulus*, Bordeaux 2012.
- De imperatoria potestate in Urbe Roma libellus*, [w:] Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 3, ed. G.H. Pertz, Hannoverae 1839.

de Rossi F., *Ritratti di Roma antica, nel quale sono figurati I principali Tempj, Theatri, Anfiteatri, Cerchi, Naumachie, Archi Trionfali, Curie, Basiliche, Colonne, Ordine di Trionfo, Dignità Militari, e Civili, Riti, Ceremonie, & altre cose notabili*, Roma 1645.

Dionysius Halicarnasiensis, *Antiquitates Romanae (Rhōmaikē Arkhaialogía)* [cyt.: Dion. Hal. Ant. R.] – Denys d'Halicarnasse, *Les Origines de Rome*, trad. par V. Fromentin, J. Schnäbele, introduction de F. Hartog, Paris 2004.

Drost V., *Le monnayage de Maxence (306–312 après J.-C.)*, Zürich 2013.

Dulière C., *Lupa Romana. Recherches d'iconographie et essai d'interprétation*, 1–2, Bruxelles-Rome 1979.

Eminescu M., *Labirintul istoriei noastre*, [w:] M. Eminescu, *Între Scylla și Charybda. Opera politică*, București-Chișinău, b.d.w.

Q. Ennius, *Annales* [cyt.: Enn. Ann.] – *Annalium librorum XVIII fragmenta. The Annals of Q. Ennius*, ed. with an introduction and commentary by O. Skutsch, Oxford 1985.

Ferro C., *Immagini della memoria: Romolo nei tipi monetali di età imperiale*, „Scienze dell'Antichità” 2010, 16.

Francisci Albertini *Opusculum de mirabilibus Nouae & ueteris urbis Romae*, Roma 1510.

Froehner W., *Les Médaillons de l'Empire romain depuis le règne d'Auguste jusqu'à Priscus Attale*, Paris 1878.

Géroutet N., *De la réalité à l'image, de l'image à l'idée, de l'idée à l'image... La construction iconographique d'un stéréotype: le cas de Roma*, [w:] *Miroir des autres, reflet de soi (2)*, dir. H. Ménard, C. Courier, Paris 2013.

Giglioli G.Q., *Mostra Augustea della Romanità*. Catalogo, Roma 1938.

Giuman M., Parodo C., *La Mostra Augustea della Romanità e il mito di Roma antica in epoca fascista*, Roma 2017.

Gnechchi F., *I medaglioni romani*, Milano 1912.

Infessura S., *Diario della città di Roma*, ed. O. Tommasini, Roma 1890.

Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berolini 1892–1916. [cyt.: ILS].

Iulius Obsequens, *Liber de prodigiis* [cyt.: Obs.] – Giulio Ossequente, *Prodigi*, introduzione e testo di P. Mastandrea, traduzione e note di M. Gusso, Milano 2005.

Kluczek A.A., *Conditores Urbis Romae, Liwiusz i rzymskie numizmaty*, „In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką” 2018, 12.

Kluczek A.A., *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zaklęta*, Katowice 2019.

Krzyżanowska A., *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Warszawa 1970.

- La leggenda di Roma*, 1: Dalla nascita dei gemelli alla fondazione della città, a cura di A. Carandini, Milano 2006.
- Lauer Ph., *Le Palais de Latran. Étude historique et archéologique*, Paris 1911.
- Lavagne H., *Operosa Antra. Recherches sur la grotte à Rome de Sylla à Hadrien*, Rome 1988.
- T. Livius, *ab Vrbe condita* [cyt.: Liv.] – Tite-Live, *Histoire romaine*, trad. par R. Bloch et alii, Paris 1968–2003. Tłum. pol. Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, ks. VI–X, przeł. A. Kościółek, komentarz J. Wolski, M. Brożek, oprac. M. Brożek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.
- Magistri Gregorii *De mirabilibus urbis Romae* 32 Codice Topografico della Città di Roma, a cura di R. Valentini, G. Zucchetti, 3, Roma 1946.
- Marcello F., *Building the image of power: images of romanità in the civic architecture of Fascist Italy*, [w:] *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, eds. H. Roche, K. Demetriou, Leiden 2018.
- Marchetti-Longhi G., *Il Lupercale ad il suo significato politico*, „Capitolium” 1933, 9.
- Marchetti-Longhi G., *Il Lupercale nel suo significato religioso e topografico*, „Capitolium” 1933, 9.
- Mazza M., *Augusto in camicia nera. Storiografia e ideologia nell'era fascista*, „Revista de historiografia” 2017, 27.
- Mazzoni C., *She-Wolf: The Story of a Roman Icon*, Cambridge-New York 2010.
- Memorie di varie antichità trovate in diversi luoghi della città di Roma scritte da Flaminio Vacca nell'anno 1594*, 3, Roma 1741.
- Micara L., *Tripoli: A Mediterranean Medina*, Roma 2014.
- Munzi M., *La decolonizzazione del passato. Archeologia e politica in Libia dall'amministrazione alleata al regno di Idris*, Roma 2004.
- Nelis J., *From Ancient to Modern: The Myth of Romanità during the Ventennio Fascista. The Written Imprint of Mussolini's Cult of the 'Third Rome'*, Bruxelles 2011.
- Parisi Presicce C., *Un' opera bronzea di stile severo*, [w:] *La Lupa Capitolina: nuove prospettive di studio. Incontro-dibattito in occasione della pubblicazione del volume di Anna Maria Carruba, La Lupa Capitolina: un bronzo medievale*. Sapienza, Università di Roma, Roma 28 febbraio 2008, a cura di G. Bartoloni, Roma 2010.
- Parodo C., *Roma antica e l'archeologia dei simboli nell'Italia fascista*, „Medea” 2016, 2.1; <http://dx.doi.org/10.13125/medea-2415>
- Pawłowski K., *Mistrz Grzegorz i jego „Narracio de mirabilibus urbis Rom[ae]”*, „Meander” 1988, 43.

- Petersen E., *Lupa Capitolina*, „Klio” 1908, 8.
- Petersen E., *Lupa Capitolina*, „Klio” 1909, 9.
- Petrarca F., *Familiarum rerum liber* (VI, 2, 5–14), [w:] *Codice topografico della città di Roma*, 4, a cura di R. Valentini e G. Zucchetti, Roma 1953.
- C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia* [cyt.: Plin. Nat.] – Pline, *Histoire Naturelle*, texte ét., trad. et commenté par J.-M. Croisille, Paris 1985. Tłum. pol. Pliniusz, *Historia naturalna* (wybór), wstęp, przekł. i komentarz I. i T. Zawadzcy, Wrocław 2004.
- Plutarch, *Romulus* [cyt.: Plut. Rom.] – Plutarque, *Vies*, t. 1, *Thésée–Romulus – Lycurgue–Numa*, texte ét. et trad. par R. Flacelière, É. Chambry, M. Juneaux, troisième tirage revu et corrigé par J. Irigoien, Paris 1993. Tłum. pol. Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. 1, *Tezeusz – Romulus i ich porównanie. Likurg – Numa i ich porównanie*, przeł. i wstępem poprzedził K. Korus, przypisami i komentarzem opatrzyli L. Trzcionkowski, K. Korus, Warszawa 2004.
- Sex. Propertius, *Elegiae* [cyt.: Prop.] – Properce, *Élégies*, texte ét. et trad. par S. Viarre, Paris 2005.
- Res Gestae Divi Augusti, Hauts faits du divin Auguste*, texte ét. et trad. par J. Scheid, Paris 2007. Tłum. pol. Monumentum Ancyranum, tłum. zbiorowe, komentarz oprac. A. Zielińska, Meander 1972, 27. [cyt.: RG].
- Rinaldi M., *La Mostra Augustea della Romanità (1937–1938): architettura, scenografia e propaganda in alcuni progetti inediti di allestimento*, „Ricerche di Storia dell’Arte” 1997, 63.
- Schumacher L., *Faszystowska recepcja propagandy augustowskiej*, przeł. L. Mrozewicz, Poznań 2003.
- Stone M.S., *A flexible Rome: Fascism and the cult of romanità*, [w:] *Roman Presences: Receptions of Rome in European Culture 1789–1945*, ed. C. Edwards, Cambridge 1999.
- C. Suetonius Tranquillus, *Augustus. De vita Caesarum* [cyt.: Suet. Aug.] – Suétone, *Vies des Douze Césars*, texte ét. et trad. par H. Ailloud, Paris 1989–1993. Tłum. pol. Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, tłum., wstęp, komentarz J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987.
- M. Terentius Varro, *de Lingua Latina* [cyt.: Var. Ling.] – Varron, *De lingua latina*, texte ét., trad. et annoté par J. Collart, Paris 1954. Tłum. pol.: *Siedem wzgórz Rzymu*. M. Terentius Varro, *De lingua Latina* 5.41–56, tekst, przekład, komentarze, tłum. zbiorowe, wstępem i komentarzem opatrzyli A. Ziółkowski, K. Kokoszkiewicz, Warszawa 2013.
- M. Terentius Varro, *Res Rusticae* [cyt.: Var. Rust.] – Varron, *Économie rurale*, texte ét., trad. et commenté par Ch. Guiraud, Paris 1997. Tłum. pol.:

Marek Terencjusz Warron, *O gospodarstwie rolnym*, z łac. przeł., wstępem i komentarzem opatrzył I. Mikołajczyk, Wrocław 1991.

The Roman Imperial Coinage, 1: *From 31 BC to AD 69*, by C.H.V. Sutherland, London 1984.

The Roman Imperial Coinage, 2.1: *From AD 69–96 Vespasian to Domitian*, by I.A. Carradice, T.V. Buttrey, London 2007.

The Roman Imperial Coinage, 3: *Antoninus Pius to Commodus*, by H. Mattingly, E.A. Sydenham, London 1930 (repr. 1968).

The Roman Imperial Coinage, 4.3: *Gordian III – Uranius Antoninus*, ed. by H. Mattingly, E.A. Sydenham, C.H.V. Sutherland, London 1949 (repr. 1968).

The Roman Imperial Coinage, 5.1: *Valerian to Florian*, by P.H. Webb, London 1927 (repr. 1968).

The Roman Imperial Coinage, 5.2: *Valerian to Florian*, by P.H. Webb, London 1933 (repr. 1968).

The Roman Imperial Coinage, 8: *The Family of Constantine I, A.D. 337–364*, by J.P.C. Kent, London 1981.

Tucci P.L., *Ephemeral Architecture and romanità in the fascist era: a royal-imperial tribune for Hitler and Mussolini in Rome*, „Papers of the British School at Rome” 2020, 88.

M. Tullius Cicero, *in Catilinam* [cyt.: Cic. Cat.] – Cicéro, *Discours*, t. 10: *Catilinaires*, texte ét. par H. Bornecque, trad. par É. Bailly, Paris 1985. Tłum. pol. Marek Tulliusz Cyncero, *Mowy przeciwko Katylinie*, spolszczyła I. Żółtowska, Warszawa 1999.

M. Tullius Cicero, *de divinatione* [cyt.: Cic. Div.] – Cicéron, *De la divination*, texte ét. et traduit par G. Freyburger, J. Scheid, Introduction de A. Maalouf, Paris 1992. Tłum. pol. Marcus Tullius Cicero, *Pisma filozoficzne*, t. 1, przeł. W. Kornatowski, komentarzem opatrzył K. Leśniak, Warszawa 1960.

Urbis Romae topographia B. Marliani, [Romae] 1544.

Vacano O.W.v., *Vulca, Rom und die Wölfin. Untersuchungen zur Kunst des frühen Rom*, [w:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, I.4, hrsg. H. Temporini, Berlin–New York 1973.

M. Valerius Martialis, *Epigrammata* [cyt.: Mart. Epigr.] – Martial, *Épigrammes*, texte ét. et trad. par H.J. Izaac, Paris 1969–1973. Tłum. pol. *M. Waleryusa Marcyalisa Epigramów ksiąg XII*, przeł. J. Czubek, Kraków 1908.

Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* [cyt.: V. Max.] – Waleriusz Maksymus, *Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, wstęp, komentarz, przekład I. Lewandowski, Poznań 2019.

Vauchez A., A. Giardina, *Il mito di Roma: Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2016.

Venturi A., *Romole e Remo di Antonio Pollaiuolo*, „L'Arte” 1919, 22.

Venturi A., *Romole e Remo aggiunti alla lupa capitolina di Antonio Pollaiuolo e notizie su soggiorno romano dello scultore*, „Capitolium” 1928, 3.

P. Vergilius Maro, *Aeneis* [cyt.: Verg. Aen.] – Virgile, *Enéide*, texte ét. et trad. par J. Perret, Paris 1987–1993. Tłum. pl. Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, przeł. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1987.

Vermeule C.C., *The Imperial Shield as a Mirror of Roman Art on Medallions and Coins*, [w:] C.C. Vermeule, *Art and Archaeology of Antiquity*, 3, London 2003.

Wiseman T.P., *The Myths of Rome*, Exeter 2004.

Woytek B., *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, Wien 2010.